

MUHBA MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA

**MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA (MUHBA)**
Plaça del Rei, s/n.
08002 Barcelona
Tel.: 93 256 21 00
museuhistoria@bcn.cat
barcelona.cat/museuhistoria

**Ajuntament
de Barcelona**

MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA
MUHBA

14
quarhis

QUADERNS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA DE LA CIUTAT DE BARCELONA

| BARKENO | BARCINO | BARCINONA |
| BARŠALŪNA | BARCELONA |

quarhis

ÈPOCA II · ANY 2018 · N.14 · ISSN 1699-793X
232 PÀGINES · BARCELONA

Editor:
Museu d'Història de
Barcelona (MUHBA)
Institut de Cultura
Ajuntament de Barcelona

Director MUHBA:
Joan Roca i Albert

Direcció Quarhis:
Julia Beltrán de Heredia

Secretària de redacció:
Vanessa Triay

Consell de redacció:
Xavier Aquilué (MAC)
Julia Beltrán de
Heredia (MUHBA)
Josep Guitart (UAB)
Josep M. Gurt (UB)
Magí Miret (GC)
Carme Miró (ICUB)
Miquel Molist (UAB)
Isabel Rodà (UAB)

Avaluadors externs:
Luis Caballero Zoreda
Carmen Fernández Ochoa
Sauro Gelichi
Jean Guyon
Simon Keay
Bernat Martí
Lucy Vallauri
Desiderio Vaquerizo
Giuliano Volpe

**Altres avaluadors
2012-2018:**
Carmen Aranegui Gascó
José Beltrán Fortes
Gian Pietro Brogiolo
Francesc Burjachs
Claudio Capelli
Carlo Ebanista
Albert Garcia Espuche
Enrico Giannichedda
Ignacio Grau

Carmen Guiral Pelegrín
Sonia Gutiérrez Lloret
Alberto León Muñoz
Josep M. Macias
Assumpció Malgosa
Pedro Mateos Cruz
Josep M. Nolla
Lauro Olmo Enciso
Josep M. Palet
Antonio Pizzo
Juan Antonio Quirós
Paolo Ramagli
Santiago Riera Mora
Queralt Solé
Jacques Thiriot
Josep Maria Vila

Control gràfic:
Emili Revilla

Disseny gràfic:
PFP
(Quim Pintó,
Montse Fabregat)

Realització:
Edicions Hipòtesi, SL

Impressió:
Índice Arts Gràfiques, SL

Imatges de la coberta:
Fons Antic-MUHBA

Imatges contracoberta:
Fons Antic-MUHBA

ISSN
1699-793X

Dipòsit legal
B-9715-2005

© dels textos els autors
© de l'edició

**Museu d'Història
de Barcelona**
Institut de Cultura,
Ajuntament de Barcelona
Plaça del Rei, s/n
08002 Barcelona
Tel.: 93 256 21 00
Fax: 93 315 09 57
www.museuhistoria.bcn.
cat/quarhis

QUADERNS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA DE LA CIUTAT DE BARCELONA

| BARKENO | BARCINO | BARCINONA |
| BARŠALŪNA | BARCELONA |

quarhis

ÈPOCA II·ANY 2018·NÚM.14·ISSN 1699-793X
232 PÀGINES · BARCELONA

**Ajuntament
de Barcelona**

9-11	L'ARQUEOLOGIA I EL MUSEU, UN VINCLE SÒLID I DURADOR JOAN ROCA I ALBERT
12-13	EDITORIAL JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO
EL MUSEU D'HISTÒRIA DE BARCELONA I L'ARQUEOLOGIA: 75 ANYS	
16-25	BARCELONA I ELS CENTRES ARQUEOLÒGICS DEL MUSEU D'HISTÒRIA: UNA APOSTA PER A LA INCORPORACIÓ DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC A LA CIUTAT JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO
26-36	L'ARXIU ARQUEOLÒGIC DEL MUSEU D'HISTÒRIA, DES DELS SEUS ORÍGENS A L'ACTUALITAT LÍDIA FONT PAGÈS I EMILI REVILLA CUBERO
NOTES I ESTUDIS	
38-63	LA DARRERA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA AL POBLAT IBÈRIC DEL TURÓ DE LA ROVIRA DE BARCELONA DANIEL GINER IRANZO
64-76	EL ENIGMA DE <i>C. COELIUS</i> I LA PRIMERA MURALLA DE <i>BARCINO</i> ALESSANDRO RAVOTTO
78-94	ANÁLISIS DE LOS CONTEXTOS CERÁMICOS DE LA ANTIGÜEDAD TARDÍA DE LA BASÍLICA DELS SANTS MÀRTIRS JUST I PASTOR (BARCELONA) JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO I XAVIER AQUILUÉ ABADÍAS
96-121	EL TALLER DE PEDRALBES I ELS GRESOLS CERÀMICS DE LA PLAÇA DEL REI PER LA FOSA DE PLATA. EVIDÈNCIES CERÀMIQUES DE LA BARCELONA DEL SEGLE VIII: ARQUEOLOGIA I ARQUEOMETRIA JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO I JAUME BUXEDA I GARRIGÓS I MARISOL MADRID I FERNÁNDEZ I MARTA VALLS LLORENS
122-136	EL TREBALL DE LA SEDA A BARCELONA ENTRE ELS SEGLES XV I XVII. UNA APROXIMACIÓ DES DE L'ARQUEOLOGIA I LA DOCUMENTACIÓ ESCRITA IVANA STOJAK I MIKEL SOBERÓN RODRÍGUEZ
138-149	LA CERÀMICA “TIPUS DELFT” (HOLANDA) AL REIAL MONESTIR DE SANTA MARIA DE PEDRALBES JOSEP CRUELLES CASTELLET
150-165	LA FÀBRICA DE CERÀMICA ORNAMENTAL D'ANTONI TARRÉS, SEGLES XVIII-XIX JACINTO SÁNCHEZ GIL DE MONTES I JOSEP M GURT I ESPARRAGUERA
166-180	LA BATERIA ANTIAÈRIA I EL BARRAQUISME AL TURÓ DE LA ROVIRA DE BARCELONA. UN CAS D'ARQUEOLOGIA CONTEMPORÀNIA JORDI RAMOS RUIZ
NOTICIARI	
182	LA MURALLA DE <i>BARCINO</i>
183-184	LA BASÍLICA DELS SANTS MÀRTIRS JUST I PASTOR DE BARCELONA EN EL MARCO DE LA CIUDAD TARDOANTIGUA Y ALTOMEDIEVAL (SIGLOS V AL XIII) Y SU PRECEDENTE ROMANO (SIGLO I)
185-186	ANGULACIONES DEL FÉMUR PROXIMAL A LO LARGO DE LA HISTORIA
187-188	ARCHAEOLOGICAL AUTOMATIC INTERPRETATION AND DOCUMENTATION OF CERAMICS ARCHAIDE (693548). AVENÇOS DE LA SEGONA ANUALITAT
189-190	HOMENATGE AL DR. ALBERTO LÓPEZ MULLOR. ESTUDIS SOBRE CERÀMICA I ARQUEOLOGIA DE L'ARQUITECTURA
191-193	BIBLIOGRAFIA PUBLICADA SOBRE ARQUEOLOGIA DE BARCELONA
195-197	TEXTOS EN CATALÀ. SÍNTESI
199-206	TEXTOS EN CASTELLANO. SÍNTESIS
207-215	ENGLISH TEXT. SUMMARY
217-225	TEXTES EN FRANÇAIS. RÉSUMÉ
227-232	NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS A QUARHIS

NOTES I ESTUDIS

LA FÀBRICA DE CERÀMICA ORNAMENTAL D'ANTONI TARRÉS, SEGLES XVIII-XIX

La casa-fàbrica d'Antoni Tarrés és un dels pocs exemples de terrisseria que queda en el barri del Raval, que conserva gairebé tots els elements del procés de fabricació de les peces ceràmiques, des de l'arribada al taller de l'argila. Les diferents excavacions dutes a terme entre els anys 2014 i

2017 han contribuït, d'una banda, a un millor coneixement de l'evolució de l'ocupació de l'espai on es va instal·lar el taller, i de l'altra, han aportat noves dades per poder establir la configuració arquitectònica general de la fàbrica i, per últim, han proporcionat nous elements per a la reconstrucció

del catàleg de productes fabricats en aquesta, des d'elements ornamentals arquitectònics fins a productes propis del procés de fabricació.

Paraules clau: Tarrés, casa-fàbrica, terrisseria, arqueologia industrial, segle XIX, ornamentació arquitectònica.

LA FÁBRICA DE CERÁMICA ORNAMENTAL DE ANTONI TARRÉS, SIGLOS XVIII-XIX

La casa-fábrica de Antoni Tarrés es uno de los pocos ejemplos de alfarería que quedan en el barrio del Raval, que conserva casi todos los elementos del proceso de fabricación de las piezas cerámicas, desde la llegada al taller de la arcilla. Las diferentes excavaciones llevadas a cabo entre los años 2014 y 2017 han contribuido, por un lado, a un

mejor conocimiento de la evolución de la ocupación del espacio donde se instaló el taller, y por otro, han aportado nuevos datos para poder establecer la configuración arquitectónica general de la fábrica y, por último, han proporcionado nuevos elementos para la reconstrucción del catálogo de productos fabricados en

esta, desde elementos ornamentales arquitectónicos hasta productos propios del proceso de fabricación.

Palabras clave: Tarrés, casa-fábrica, alfarería, arqueología industrial, siglo XIX, ornamentación arquitectónica.

ANTONI TARRÉS'S ORNAMENTAL POTTERY FACTORY, 18TH-19TH CENTURIES

Antoni Tarrés' factory-house is one of the few examples of a pottery workshop in El Raval neighbourhood, which preserves almost all the elements of the manufacturing process of pottery pieces, from the moment the clay reached the workshop. The different excavations undertaken between 2014 and 2017 have

contributed to a better understanding of the evolution of the occupation of the space where the workshop was located and have also provided new data to establish the overall architectonic configuration of the factory. Finally, they have offered new elements for the reconstruction of the inventory of products manufactured

there, from architectonic ornamental elements to products characteristic of the manufacturing process.

Keywords: Tarrés, factory-house, pottery workshop, industrial archaeology, 19th century, architectonic ornamentation.

LA FABRIQUE DE CÉRAMIQUE ORNEMENTALE D'ANTONI TARRÉS, XVIII – XIXE SIÈCLES

La maison-fabrique d'Antoni Tarrés est l'un des rares exemples d'atelier de poterie qui existe encore dans le quartier du Raval et qui conserve tous les éléments du processus de fabrication des pièces de céramique depuis l'arrivée à l'atelier de l'argile. Les diverses fouilles menées entre 2014 et 2017 ont contribué, d'une part,

à une meilleure connaissance de l'évolution de l'occupation de l'espace où s'est installé l'atelier et, d'autre part, ont apporté de nouvelles données qui permettent d'établir la configuration architecturale générale de la fabrique et, finalement, ont apporté de nouveaux éléments pour la reconstruction du catalogue de

produits qui y sont fabriqués, depuis des éléments ornementaux architecturaux jusqu'à des produits propres du processus de fabrication.

Mots clé : Tarrés, maison-fabrique, poterie, archéologie industrielle, XIXe siècle, ornementation architecturale.

1. Introducció

El propòsit fonamental d'aquest treball és presentar els principals resultats arqueològics de las intervencions realitzades entre els anys 2014 i 2017¹ a la reserva arqueològica, situada als Jardins Victoria de los Ángeles, carrer de Montalegre número 6, del districte de Ciutat Vella de Barcelona, que constitueix l'espai públic central de l'edifici de les facultats de Geografia i Història i Filosofia de la Universitat de Barcelona. Aquests resultats no són definitius ja que no s'ha actuat en tota la superfície de la finca, resta sense intervenir una part a l'angle sud. Antigament, aquesta reserva formava part de l'espai cadastral corresponent al número 45 del carrer dels Tallers de Barcelona, on s'ubicava la fàbrica del ceramista Antoni Tarrés i Bosch († 1879), però la construcció de l'edifici universitari fa que avui dia aquest pertanyi al número 6 del carrer de Montalegre. Originàriament es tractava d'una propietat de planta molt irregular a causa de la seva complexa evolució arquitectònica i històrica i al fet que en aquesta es fusionin un lloc d'habitatge amb un centre productiu. Aquesta fusió de casa i taller segueix el model de casa-fàbrica², com les que es van instal·lar al Raval a la primera meitat del segle XIX, nucli geogràfic dels inicis de la revolució industrial a Barcelona (Tatjer, 2011: 720; Artigues, Caballé, Tatjer, 2013: 64). La finca tal i com la coneixem avui dia, és el producte d'un procés d'adquisicions de parts de propietats limítrofes, sobre tot horts, que culminaria l'any 1776³.

L'àrea intervinguda en aquests anys es restringeix a l'extrem sud-oest d'aquest solar, espai quadrangular delimitat originalment al nord-oest per l'edifici on es produïen i coïen les peces ceràmiques, al nord-est per l'edifici del *mostruario*, ambdós edificis avui dia enderrocats, i al sud-est i sud-oest per dependències i horts, respectivament, de la Casa de Misericòrdia⁴. Les excavacions dutes a terme en aquest solar s'emmarquen dins del conveni de col·laboració signat entre l'Ajuntament de Barcelona i la Universitat de Barcelona per a la formació pràctica dels

alumnes dels dos últims cursos del Grau d'Arqueologia d'aquesta universitat⁵.

2. Antecedents històrics

Des del punt de vista topogràfic i històric, aquest indret es localitza en un dels antics camins medievals que sortia del segon cinturó murari, construït l'any 1285 per Pere II el Gran, i que comunicava amb el monestir de Valdonzella amb la porta de Santa Anna (fig. 1). És en aquest punt en el que a mitjans del segle XIV es consolida, als voltants del carrer dels Tallers, fossilització urbana de l'antic camí, un dels nuclis principals de la producció ceràmica de la ciutat. Es tracta del *quarter d'amunt*, espai sense urbanitzar fora muralles on es podien construir els obradors i forns. La localització d'aquesta activitat productiva en aquest indret podria estar motivada, tant per la situació extramurs i sense urbanitzar, com per ésser un lloc on es trobava la matèria prima, l'argila. En aquest barri incipient és on s'hi instal·laren els rajolers i els ollers, ja que en el *quarter d'avall* és on es van ubicar els ollers i gerrers, situat al carrer d'Escudellers, que evolucionaran a finals del segle XIV a ollers blancs i posteriorment a escudellers (Vila, 2005: 106; García, 2001: 112). La activitat terrissaire en aquest *quarter d'amunt*, i en concret al carrer dels Tallers, havia de ser molt important tal i com es reflecteix a les ordenances municipals enca-minades a protegir l'espai públic, publicades l'any 1350. Es tractava d'una normativa que regulava l'ús d'aquest espai públic per part dels artesans terrissers, i en la que es prohibien l'ocupació del carrer per desenvolupar les seves activitats, apilar l'argila, llençar els residus de la neteja dels forns, ocupar el carrer amb els bancs, embassar aigua per a la calç i bregar terra i argila. En aquesta ordenança, el carrer dels Tallers s'anomenava com la "riera qui va a Vaylldonçela entrò al portal de Senta Anna" (Vila, 2005: 108 i 113⁶).

La construcció de l'ampliació de la muralla el 1357 per part de Pere el Cerimoniós fa que aquest sector extramurs quedés finalment dins del perímetre emmurallat.

*Arqueòleg, jacintosangil@yahoo.es

**ERAAUB, Departament de Història i Arqueologia, Secció de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de Barcelona. jmgurt@ub.edu

1. Intervencions dutes a terme sota la direcció de Jacinto Sánchez Gil de Montes. Les intervencions de 2014 a 2016 foren realitzades essent arqueòleg de l'empresa CODEX.

2. Al document 15, datat a l'any 1860, època d'obres d'un edifici conegut com a "mostruario", es refereix a la terrisseria com a casa-fàbrica. Document recollit al treball Caballé, F.; García, S. 2003. *Estudi documental de la finca del carrer dels Tallers núm. 45*. Foment de Ciutat Vella. Barcelona. Inèdit. pp. 45.

3. Caballé, García, 2003: 5.

4. Actualment està delimitat a l'est, sud-est i sud-oest per l'edifici de les facultats de Geografia i Història i Filosofia.

5. Intervencions coordinades pel Dr. Josep Maria Gurt Esparraguera, secció de Prehistòria i Arqueologia del departament d'Història i Arqueologia de la Universitat de Barcelona. (Servei d'arqueologia, 2015).

6. Document 4.

La tradició terrissaire d'aquest barri articulat entorn als carrers dels Tallers i de Ramelleres continuà profusament fins al segle XIX.

La fàbrica de ceràmica de Tarrés es funda el 1841 dins d'aquest context terrissaire del *quarter d'amunt*, i s'emmarca en un període de progrés de la indústria del fang a Barcelona propiciada pel desenvolupament demogràfic⁷ i fabril de la ciutat. L'augment de població, que ja s'inicià a finals del segle XVIII, i els començaments de la revolució industrial a Barcelona, que s'ubica principalment dins de la muralla, i en concret al Raval, fa que la necessitat de nou sòl urbanitzable sigui un dels problemes a afrontar pels governs municipals constitucionals i liberals d'aquells anys. És per això que es van desenvolupar nous plans urbanístics que pretenien reformar el casc històric intramurs, ja que l'expansió urbanística fora muralles no es podia realitzar mentre que no s'enderroquessin aquestes, ja que eren competència de l'estat. Els nous plans consistiren principalment en l'obertura d'eixos viaris i la construcció de nous carrers i places. Tot això afavoria, tant l'expansió constructiva de nous edificis, com la mobilitat dins de la ciutat.

Aquest desenvolupament constructiu afavorí la utilització del maó en les noves construccions, caracteritzades per elevar cada vegada més el número de plantes. La generalització del maó, en detriment de la pedra, començà a partir de finals del segle XVIII, ja que era més econòmic elevar amb aquest material ceràmic els pisos superiors, deixant la pedra pels fonaments i les primeres dues plantes (López, Grau, 1971: 36; García, 2001: 28).

També és important per comprendre la puixança de la indústria ceràmica del XIX a Barcelona, a banda de la generalització de la utilització del maó, són els *Bandos de buen gobierno*, entre els quals destaca el promulgat el 6 de març de 1838. En la nova normativa municipal es regula de manera precisa (García, 2001: 17-23) la construcció de nous edificis, s'estableix l'obligatorietat de presentar els plànols de la nova construcció, es determina també la manera de construir, les dimensions dels fonaments i

dels murs, el número de plantes i la seva alçada, i, fonamental, l'alçada total de la façana, que s'estableix en 97 pams (Ajuntament de Barcelona, 1843: 5-13). La reforma el 1846 d'aquesta última disposició, la 5a, permet elevar a 100 pams l'alçada "... a todas las fachadas de edificios cuyo buen gusto arquitectónico y riqueza en los adornos las haga dignas de esta concesión..."⁸. Aquesta normativa permetrà als productors de ceràmica ampliar l'oferta dels productes que fabricaven als tallers. Un dels més beneficiats fou Tarrés, que es convertí en un dels principals terrissers que produí aquests ornaments arquitectònics. La utilització de la ceràmica com element decoratiu de les façanes es va iniciar amb les Cases d'En Xifre l'any 1837 (García, 2001: 33 i s.), després es va realitzar en altres edificis, però l'auge d'aquesta nova tendència estilística i arquitectònica no es va generalitzar fins a la reforma de la disposició 5a de 1846. Per desenvolupar amb èxit aquesta nova tasca, Tarrés va contractar l'any 1842 l'escultor Josep Santigosa i Vestraten.

Finalment, per tancar aquest apartat dels antecedents històrics que ajuden a reconstruir i entendre l'entorn i l'evolució urbanística i arquitectònica de la fàbrica de Tarrés, és molt interessant incloure la vessant religiosa d'aquest barri que comparteix espai amb els tallers ceràmics, en concret amb l'establiment de la Casa de Misericòrdia. Aquesta institució, que s'estableix al sud d'aquest solar, fou fundada l'any 1581 (Lacuesta, 1992), i a partir d'aquest moment inicià un procés d'expansió cap al nord fins a convertir-se en veí de la finca objecte d'estudi, possiblement a partir del segle XVIII. Els murs que delimiten el solar pels costats sud-oest i sud-est llin-den amb els horts i estances per als animals domèstics⁹, respectivament, d'aquesta institució benèfica. A l'angle sud del solar encara romanen restes d'un gran dipòsit d'aigua pel regadiu de l'hort, que fou dibuixat al plànol de Barcelona de Garriga i Roca de 1858. Les estances dedicades als animals foren parcialment excavades l'any 2006¹⁰.

7. Entre 1818 i 1849, la població de Barcelona passà de 83.289 a 175.331 (García, 2001: 10).

8. *Diario de Barcelona*, viernes 13 de noviembre de 1846, p. 4909.

9. Tal i com es recull a la informació donada al plànol de Barcelona de Garriga i Roca de 1859, corresponent.

10. Castillo, R. 2007. *Intervenció arqueològica al Carrer Montalegre, 4X-8 / Carrer Ramalleres, 21-25 / Carrer Tallers, 45. 059/06*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

3. Antecedents: historiogràfics i arqueològics

Actualment encara no s'ha realitzat un treball monogràfic sobre la figura i obra del terrisser Antoni Tarrés i Bosch. El principal treball d'investigació sobre aquest personatge és la tesi doctoral de l'any 2001, sobre la *La Terracota como elemento ornamental en la arquitectura de Barcelona. Técnicas de fabricación conservación y restauración* de Salvador García Fortes. En aquesta es recull també l'obra d'altres fabricants de ceràmica en un moment pre-modernista. Aquesta tesi és una obra de síntesi que contextualitza de manera molt precisa la producció del taller i posa de relleu la importància de Tarrés en la decoració arquitectònica de les façanes dels edificis de Barcelona, en un moment abans de l'expansió urbanística propiciada pel Pla urbanístic d'ampliació de la ciutat fora muralles de Cerdà de 1859. A més, en aquest treball es reconstrueix a grans trets l'evolució de la producció de la fàbrica a partir dels llibres

Figura 1

Plànol del segle XVIII amb la situació del solar.
[Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona]

de *Contribución Industrial de Barcelona. Matrícula y Listas cobratorias*, 1846-1897, que es troben a la secció d'Hisenda de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Aquests ajuden a concretar les diferents produccions que s'elaboraven a la fàbrica a la primera època del taller, abans de finals del segle XIX, però falten els tipus dels productes elaborats.

Aquests últims són recollits de manera detallada en el catàleg *Centro de productos cerámicos, Tarrés Macià y compañía*, de l'any 1892. Es tracta del moment en què el fill d'Antoni Tarrés i Bosch, Antoni Tarrés i Martínez, s'uneix amb un altre terrisser, instal·lant-se a la Ronda

Sant Pere, número 11¹¹. Aquesta publicació és molt interessant per veure quins productes es realitzaven en el taller a finals del segle XIX, tot i que faltaria el repertori dels començaments de la fàbrica (1841-1892). Malgrat això, serveix per contextualitzar alguna de les peces trobades en els dipòsits d'amortització del taller del carrer dels Tallers.

Des del punt de vista de l'evolució i la configuració arquitectònica de la fàbrica és fonamental el treball inèdit realitzat per l'empresa Veclus, l'any 2003, en el que es recullen els principals documents que il·lustren com es va anar formant arquitectònicament el taller des del segle XVIII fins al segle XX, quan deixà d'ésser un lloc dedicat a la ceràmica¹². El 1841, Antoni Tarrés comprà un taller ceràmic als hereus de Bernat Barba, on també hi havia una activitat tèxtil, el qual estava format, segons el document de compra i venda¹³, per tres cases amb un carreró, pati, hort i quadres per teixir i elaborar terrisseria, amb forn i altres elements de l'obrador de terrisser. Des d'aquest mateix any, es reformà la finca, segons la carta de pagament d'obres al paleta Josep Servitges¹⁴. Aquesta reforma implicà la construcció d'un forn i un dipòsit de llenya amb volta de maons, de tres pisos a la casa interior i, per últim, d'una galeria. L'any 1847¹⁵ va continuar amb les reformes, construint un porxo i pavimentant el pati, entre altres obres de millora. L'any 1852¹⁶ reformà la part de la finca que dona al carrer dels Tallers, construint un edifici de planta baixa i quatre plantes en alçada, obra de l'arquitecte Josep Buxareu. A la façana, de 100 pams, es col·loquen unes fornícules i uns plafons per les escultures que posteriorment s'hi dipositarien, obra de l'escultor Josep Anicet Santigosa i Vestraten. L'any 1858¹⁷, construí un nou edifici al pati interior dissenyat també per Buxareu, que es denominarà *mostruario*, constituït per un soterrani i cinc pisos. Es tracta d'una construcció on es mostrava *in situ* part de la producció de la fàbrica, baranes, balustres i altres elements decoratius, gerros amb fruits, etc. Finalment la finca fou descrita a l'inventari dels béns del difunt

Antoni Tarrés el 1879¹⁸, i estava formada per un edifici d'habitatges amb façana al carrer dels Tallers, al qual s'accedia des del mateix carrer i a través del passatge que comunicava el carrer amb els edificis interiors. La propietat es completava amb el *mostruario*, ja descrit, un edifici de quatre pisos, baixos i soterrani¹⁹ dedicat exclusivament a la producció ceràmica, i *cobertizos* per moldre els vidriats referents a la indústria terrissaire. Aquestes dades documentals són molt importants per interpretar els elements arquitectònics apareguts a les excavacions i entendre com s'ha anat configurant aquesta casa-fàbrica del terrisser Tarrés.

Els antecedents arqueològics que es recullen en aquest treball fan referència a les diverses intervencions que s'han dut a terme al mateix solar i als voltants més propers d'aquest, relacionades totes amb els treballs de construcció del nou edifici de les Facultats. La primera intervenció arqueològica que es va realitzar en el solar fou la de l'any 2004²⁰, i consistí en la realització de quatre cales, quan els edificis de la finca estaven encara dempeus. La més important d'aquestes, des del punt de vista de la configuració arquitectònica de la fàbrica, és la cala 1, rasa de 10x1,5 m que es va realitzar justament al centre del sector meridional del solar, en una nau industrial posterior al taller de Tarrés. En ella es van trobar les restes d'una sèrie de basses de decantació d'argila ubicades a l'aire lliure sense cap tipus de coberta que segurament pertanyien al moment en què Antoni Tarrés es va instal·lar al carrer dels Tallers, número 45. A més es van documentar un pilar, localitzat al límit sud de les piscines, un dipòsit, format per tres cubetes pavimentades amb rajoles vidriades i el paviment de terra piconada d'un espai que no es va poder interpretar o definir en aquesta intervenció. Els nivells de circulació d'aquestes últimes estructures es troben a una cota més baixa que el paviment de les basses. També foren interessants els resultats de la cala 4, ja que il·lustren bastant bé el procés d'ocupació d'aquest espai en època moderna. Es podrien assenyalar quatre fases, de la més antiga a la més moderna, la primera,

11. Possiblement es tracti de la terrisseria Luis Macià i companyia, que es funda el 1867 (Morales, 2006: 402).

12. Caballé, García, 2003.

13. Caballé, García, 2003: 36. Document 6 de 1841.

14. Caballé, García, 2003: 37. Document 7 de 1844.

15. Caballé, García, 2003: 39. Document 9 de 1850.

16. Caballé, García, 2003: 40. Document 10 del 27 de desembre de 1852.

17. Caballé, García, 2003: 43. Document 13 de 1858.

18. Caballé, García, 2003: 50. Document 21 de 1879.

19. En el soterrani s'ubicaven tres forns (actualment es conserven dos) i és on s'emmagatzemava la llenya.

20. Forés, C.; Caballé, F. 2005. *Memòria científica dels sondeigs arqueològics realitzats a la finca núm. 45 del carrer Tallers de Barcelona (093/04)*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

localitzada a la base del sondeig (no es va arribar al nivell geològic) és un nivell de farciment d'interpretació indeterminada datat a partir del segle XVI. Aquest fou amortitzat per un estrat molt potent format per nivells on s'alternen capes d'abocament d'argiles rubefactades i cendres associades als rebuigs d'una terrisseria. Amb un fort pendent cap al sud, foren regularitzats en una fase posterior, amb dos nivells molt regulars i homogenis que es van associar amb un moment relacionat amb un nou espai funcional no especificat²¹. Posteriorment es va convertir en un lloc d'abocament de ceràmica relacionat possiblement amb un moment de reactivació terrissaire als voltants d'aquest espai. Les cales 2 i 3 es van realitzar als soterranis dels edificis que constitueixen la fàbrica, per tant l'estratigrafia en aquests estava gairebé destruïda, tot i això, es van trobar dues estructures hidràuliques, un pou a la cala 3, excavat al nivell geològic de planta quadrangular i, un dipòsit a la cala 2 (fig. 2).

Les intervencions arqueològiques posteriors, que ajuden a reconstruir l'evolució arquitectònica i d'ocupació del solar, foren realitzades als voltants de la finca objecte d'estudi. Al costat occidental es va realitzar una excavació en extensió l'any 2005²², en la qual es van documentar principalment un conjunt de retalls ovalats o circulars excavats al nivell geològic format per argiles. Aquests retalls, de profunditats, dimensions i seccions variables, que es van amortitzar amb farciments datats des del segle XIV fins al segle XVII, serviren per abastir de matèria prima els diferents tallers ceràmics del barri. Aquesta activitat extractiva finalitzà al segle XVIII, quan aquest espai es convertí en horts, associats possiblement a l'ampliació de la Casa de Misericòrdia. Les evidències més properes de centres productors terrissaires documentats arqueològicament, foren localitzades els anys 2005 i 2006. En una primera intervenció, que es va realitzar al sud de l'edifici de la Facultat i al nord de la Casa de Misericòrdia, i que consistí en l'excavació d'una rasa, es van trobar les restes d'un forn, datat a mitjans del segle XVIII, i altres estructures associades a aquest centre productiu de ceràmica vidriada²³. De l'estructura

de combustió es conservava part de la cambra de cocció, formada pel mur perimetral i la graella, aquesta última realitzada amb volta de maons disposats a sardinell. Les restes d'un altre forn de ceràmica foren trobades a la intervenció de l'any següent²⁴, la qual fou realitzada als costats sud i est del solar. En aquest cas, com en l'anterior, només es va documentar una part del forn ja que ambdós foren destruïts per les obres de construcció de l'edifici de la Facultat. Es tracta d'una estructura circular, de 2,6 m de diàmetre, de la qual es conserva part del mur perimetral, realitzat amb maons lligats amb argila per suportar temperatures molt altes, i el paviment de la cambra de combustió, realitzat també amb maons col·locats a trencajunts, lligats, com l'anterior, amb argila. El mur tenia dos encaixos perimetrals paral·lels, la funcionalitat dels quals no es va poder determinar, possiblement estiguessin relacionats amb la graella del forn. Aquesta estructura de combustió es va datar a partir del segle XVII, possiblement sigui del segle XVIII, i fou amortitzada a la primera meitat del segle XIX. Aquest forn pertanyeria a una altra propietat que compartia mitgera amb el taller de Tarrés. També en aquesta intervenció es van documentar estructures relacionades amb un jardí, en concret es tracta dels murs de maons que delimiten dos parterres simètrics, que tenen un angle circular a mode d'absis cap a l'interior. Entre aquests dos, i a l'eix de l'espai definit pels murs que els delimiten, es va documentar una canalització d'aigua que pertanyeria a un dipòsit o a una font. Al nord d'aquest dos parterres es van documentar les restes d'un altre de majors dimensions que estava delimitat pel sud i l'est per murs fets també de maons. Tot aquest conjunt, trobat al costat occidental del taller del forn anterior, es va poder datar al segle XVIII.

21. Podria ésser un hort o un jardí.

22. Pascual, S. 2008. *Intervenció arqueològica al carrer de Montalegre, 6-8 (Nova Facultat de Geografia, Història i Filosofia de la UB)*. 262/5. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

23. Carbonell, C. 2005. *Intervenció arqueològica a la finca situada al carrer Montalegre, núm. 4.I. Barcelona, Barcelonès*. 134/05. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

24. Castillo, 2007.

Figura 2

Localització de les intervencions arqueològiques prèvies. 1 Forés, Caballé, 2003. 093/04. 2 Pascual, 2008. 262/05. 3 Carbonell, 2005. 134/05. 4 Castillo, 2007. 059/06. Divisió per àrees funcionals de la fàbrica i planta general de les intervencions arqueològiques 2014-2017.

4. Resultats arqueològics: intervencions 2014-2017

4.1. CONFIGURACIÓ ARQUITECTÒNICA DE LA CASA-FÀBRICA DE TARRÉS

A partir del 2014 es va a començar l'excavació de l'àrea que correspondria a l'extrem meridional de la fàbrica, en total s'han realitzat cinc campanyes d'excavació²⁵. Els principals resultats d'aquestes intervencions es podrien resumir en tres apartats: evolució de l'ocupació del solar, obtenció de noves dades per a la configuració arquitectònica de la fàbrica i definició més detallada de la producció terrissera del taller, tant de la primera època, com de la segona²⁶. Aquesta producció es centrà bàsicament en la ceràmica aplicada a la construcció, tant en els elements merament constructius i funcionals (maons i teules) com de creació d'elements arquitectònics ornamentals i altres objectes de l'àmbit domèstic.

L'evolució de l'ocupació del solar es va poder determinar en dos sondeigs realitzats, un l'any 2016 i l'altre el 2017, ambdós localitzats a la meitat oriental del solar. Es obvi que els resultats obtinguts són parcials i no es poden extrapol·lar a tot el conjunt de l'espai objecte d'estudi. Malgrat això, és molt significatiu que els resultats són pràcticament iguals en els dos llocs, tot i que una certa distància els separa. La seqüència documentada en ambdós és molt similar a l'extreta a la cala 4 de la intervenció de 2004²⁷. L'ocupació del solar anterior al taller dels Tarrés es pot dividir en tres fases, en una primera, aquest indret es va convertir en un lloc d'abocament de cendres, terra rubefactada i rebuigs de forn (sobre tot de maons) procedents d'un taller ceràmic proper, possiblement del segle XVII, del qual no es va trobar cap construcció. Posteriorment, i en una segona fase, a partir de mitjans del segle XVIII, aquest lloc s'amortitzà amb un nivell molt homogeni de terra argilosa-sorrenca de color gris, que fou interpretat com un nivell agrícola, damunt del qual es va establir un

hort o un jardí. És molt plausible que sigui l'última opció ja que per cota es podria relacionar amb les estructures de jardí trobades a la intervenció del 2006²⁸, descrita anteriorment i realitzada a pocs metres a l'est d'aquests sondeigs. L'última fase coincidiria amb una reactivació d'aquest indret com a centre productor de ceràmica, ja que aquest espai es convertí en un lloc d'eliminació de residus ceràmics, molts d'ells rebuigs de forn de ceràmica comuna vidriada. Per sobre d'aquests nivells es van disposar uns estrats d'anivellament pertanyents a la primera fase constructiva d'aquest espai obert localitzat als patis posteriors dels habitatges del carrer dels Tallers i de les Ramelleres. Com s'ha dit abans, la configuració arquitectònica de la casa-fàbrica de Tarrés és el producte d'un procés complex del qual es tenen dades documentals des del segle XVII²⁹. El 1841 s'instal·là, en la finca del número 45 del carrer dels Tallers, el ceramista Antoni Tarrés a partir de la compra d'una propietat que es dedicava al tèxtil i a la producció ceràmica. Aquest mateix any començà un procés de reformes i noves construccions que bàsicament finalitzà el 1858. Fins l'any 2004, quan comencen els estudis arqueològics de la finca, el coneixement arquitectònic de la fàbrica es reduïa a l'edifici d'habitatges que dona al carrer dels Tallers 45, el passatge que comunicava aquest amb el pati interior, l'edifici del *mostruario*, i l'immoble dedicat a la producció ceràmica, el qual fou pràcticament reconstruït després d'ésser destruït pels bombardejos de la Guerra Civil³⁰ (fig. 3). Als soterranis d'aquest últim encara es conserva, d'una banda, una gran volta de maons de 5 m d'amplada, possiblement utilitzada per l'emmagatzematge de la llenya i dels productes preparats per a la cocció, i, d'altra banda, dos forns del tipus morú, dels quals només es conserven les cambres de combustió³¹, el paviment de les quals està a més d'un metre i mig per sota del paviment del soterrani. De les cambres de cocció només es conserven restes de les parets i, del forn més occidental, encara es pot observar el que

25. De les cinc campanyes, quatre s'han realitzat amb els alumnes del Grau i una, a l'any 2017, que tenia com a promotor l'Institut Municipal del Paisatge Urbà i la Qualitat de Vida de l'Ajuntament de Barcelona. Sánchez, J. 2015. *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Montalegre núm. 6 (Barcelona, Barcelonès). Codi 020/14. Juny-juliol 2014*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita. Sánchez, J. 2016. *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Montalegre núm. 6 (Barcelona, Barcelonès). Codi 059/15. Juny-juliol 2015*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita. Sánchez, J. 2017a. *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Montalegre núm. 6 (Barcelona, Barcelonès). Codi 043/16. Juny-juliol 2016*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita. Sánchez, J. 2018. *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Montalegre núm. 6 (Barcelona, Barcelonès). Codi 024/17. Juny-juliol 2017*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita. Sánchez, J. 2017b. *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Montalegre núm. 6 (Barcelona, Barcelonès). Codi 110/17. Setembre 2017*. Centre de Documentació-ICUB. Inèdita.

26. La primera època seria la que coincideix amb el fundador de la fàbrica i la segona amb el fill.

27. En aquests dos sondeigs no es va poder arribar a la primera de les fases establertes en la cala 4 de la intervenció de 2004, per motius de seguretat.

28. Castillo, 2007.

29. Caballé, García, 2003.

30. Caballé, García, 2003: 14.

31. La cambra del forn oriental es conserva buida mentre que l'occidental, està farcida amb runa fins la cota del paviment del soterrani. En aquest últim es va construir una mena de fresquera o magatzem aprofitant part de les parets de la cambra de combustió.

Figura 3
Plànol general de la casa-fàbrica d'Antonio Tarrés. Plànol de Barcelona de Garriga i Roca de 1859.

seria l'obertura d'entrada a la mateixa cambra, actualment tapiada. Les graelles d'ambdós forns no es conserven, tot i que, possiblement al forn oriental hi queda l'empremta dels extrems de la seva. Es tracta de dues estructures de planta en forma de pera, construïdes amb maons i situades a l'extrem més occidental del mur meridional de la volta, en forma d'apèndix. És molt probable que el terrat dels forns, on estaven situats els forats que permetien la circulació de l'aire calent, se situaria probablement a la mateixa cota, o pocs metres per damunt del nivell de circulació del pati (fig. 4). De tota la finca només faltava conèixer l'ex-

trem sud de la fàbrica, lloc on es va construir, possiblement a començament del segle XX, quan va finalitzar l'activitat terrissaire, una nau industrial que ocultava els elements que conformaven aquesta part del taller. D'aquest espai només es coneixien els elements representats en el plànol corresponent de la planta general de Barcelona de l'arquitecte municipal Miquel Garriga i Roca. En ell es pot apreciar el pati, referència escrita a llapis, i un edifici en forma de L anomenat com "Vecino", representat en un color diferent de la resta, gris clar, que significava "*edificios de mediana existencia*". Encara no s'ha pogut determinar a què es refereix l'autor amb aquest nom associat a aquesta part de la finca. Les primeres evidències arqueològiques de com es configura arquitectònicament aquest extrem meridional de la finca i quin paper jugava en el conjunt de la fàbrica, foren trobades a la intervenció de 2004³². Quan es

32. Fores, Caballé, 2005.

van trobar les restes de tres basses de decantació d'argiles. La conformació arquitectònica d'aquest sector meridional del taller s'ha pogut establir, gairebé totalment, a les intervencions arqueològiques realitzades entre 2014 i 2017. De manera sintètica, aquesta porció de la finca es constitueix en tres parts funcionals ben definides, l'àrea de càrrega i descàrrega al nord, al centre, el pati on es processava l'argila, i l'edifici en forma d'L, que es dedicà probablement al processament dels vidriats i altres funcions que encara falten per conèixer (fig. 5).

La més septentrional de las tres, fou excavada i documentada l'any 2017³³ intervenció que s'emmarca dins dels estudis previs per a la reforma urbanística de la meitat nord de la reserva arqueològica. Es tracta d'un espai delimitat al nord per l'edifici on es realitzaven els productes ceràmics, a l'est pel passatge que comunica aquesta zona de la finca amb el carrer dels Tallers, al sud pel pati de processament de les argiles, que s'analitzarà a continuació, i a l'oest per els forns. Aquesta part de la fàbrica fou interpretada com l'àrea de descàrrega de l'argila en brut i a més, seria el lloc on es carregava el producte ja elaborat per a la seva distribució. Es tracta d'un espai obert, pavimentat en gran part amb un sòl realitzat amb maons col·locats a sardinell, lligats amb morter de calç, del qual es conserven algunes traces, per tant, no es pot confirmar que recobris tota la superfície. S'han documentat dos tipus de paviment a sardinell segons l'orientació dels maons, una occidental, on les fileres estan ordenades sud-oest/nord-est, i una altra a l'est, on els maons estan orientats nord-oest/sud-est. No es va poder determinar si aquesta manera diferent de pavimentar correspon a dues fases constructives diferents o és una manera de individualitzar dos espais dins d'un conjunt únic. A mode d'hipòtesi es podria plantejar que aquest paviment correspondria al que va realitzar Tarrés l'any 1847 a la segona reforma de la finca, tal com es recull en la documentació aportada en el treball de Veclus³⁴. La part central d'aquest extrem meridional de la finca correspondria al pati de processament de les argiles. Limita al nord amb l'àrea de càrrega i descàrrega, a l'est

Figura 4

Imatge de la façana del forn occidental de la fàbrica.
[Fotografia: J. Sánchez]

amb un espai d'accés a l'antic edifici del *mostruario*, al sud i oest amb l'edifici en L. Es tracta d'un espai quadrangular, també obert, format per un conjunt de quatre piscines o basses de dimensions diverses³⁵. Estaven construïdes de la mateixa manera, murs de 15 cm d'amplada fets a base de filades de maons col·locats al llarg, lligats amb morter de calç i sorra de color blanquinós, i revestits per una capa de morter de calç de color grisenc. Aquestes

33. Sánchez, 2017b.

34. Caballé, García, 2003. Document 9 de 1850.

35. Les dimensions de les piscines varien des de 5,25x2,40 m a 5,20x4,10 m.

Figura 5

Vista general des del NE de l'extrem meridional de la finca. Àrea reservada com camp de pràctiques dels alumnes del Grau d'Arqueologia UB.

[Fotografia: R. Álvarez Arza]

estructures hidràuliques, que estaven pavimentades amb maons col·locats a trencajunts i lligats amb morter de calç i sorra, tenien poca profunditat, com s'ha pogut veure en altres terrisseries contemporànies. Dins d'aquest conjunt també es va construir, a l'extrem nord, limitant amb l'àrea de descàrrega de l'argila, un petit dipòsit, de 3x1,7 m, orientat nord-oest/sud-est, delimitat per murs de 30 cm d'amplada fets de filades de maons col·locats de través i lligats amb morter de calç i sorra, als quals els van practicar una sèrie de forats que comunicaven amb les piscines i amb l'estructura que les proveïa d'aigua. El paviment, que estava realitzat amb la mateixa tècnica que el de les piscines, presentava un desgast a la meitat sud-est. Els murs d'aquest dipòsit, fet amb més profunditat que les piscines, foren coronats, en una fase final, per maons col·locats a sardinell, que li donaven més fortaleza per ser trepitjats. Aquesta construcció fou interpretada com el bassó, estructura hidràulica on es feia la barreja de l'aigua i l'argila en brut per decantar-la i extreure els elements més gruixuts. Aquesta acció es feia batent amb un instrument, probablement de fusta, aquesta barreja, activitat que possiblement es feia damunt el mur meridional del bassó que coincideix amb el punt on es troba el desgast del paviment. L'argila dissolta en l'aigua passava

a les piscines on s'evaporaria i quedaria el fang per fer els productes ceràmics (Cirici; Manent, 1977: 9) (fig. 6). L'aigua que abastia aquest dipòsit sortia d'un pou que es localitzà a l'angle nord d'aquest i al sud de l'àrea de càrrega i descàrrega. Es tracta d'una estructura quadrangular d'1,2 m de costat realitzat a base de filades de maons col·locats al llarg i de través, lligats amb morter de calç i sorra. La configuració arquitectònica final d'aquest pati central és el producte d'una evolució a semblança del conjunt d'elements que constitueixen la fàbrica. El nucli original correspondria al bassó i, probablement, al pou. Als costats sud i oest del primer foren identificades estructures relatives a dues piscines, un mur de maçoneria de pedres irregulars lligades amb morter de calç ataronjat i un paviment format per maons col·locats de manera molt irregular, respectivament. Aquestes foren reutilitzades parcialment per altres piscines d'una fase constructiva posterior. El moment constructiu d'aquestes primeres estructures associades a la decantació de les argiles, no s'ha pogut determinar, però a mode d'hipòtesi, es podria adscriure o al taller que adquirí Tarrés l'any 1841, o a la primera reforma que realitzà ell mateix. A la documentació escrita no hi ha cap referència a les basses de decantació. Posteriorment es va construir un conjunt de piscines que ampliava aquest pri-

Figura 6
Bassó i piscines de
decantació del pati
central de la fàbrica.
[Fotografia: J.
Sánchez]

mer nucli. Al costat sud-est del bassó es realitzà la piscina de majors dimensions, $5,2 \times 4,10$ m³⁶, a la qual es van lliurar, al mur occidental, al menys dues piscines més i una tercera, de menors dimensions, es construiria a continuació de la més septentrional de les dues. Aquestes tres últimes tenien una orientació nord-est/sud-oest. La més petita³⁷ es va reformar en un moment posterior, ampliant-se la seva superfície cap al sud en detriment de la que estava al seu costat meridional, el resultat final seria de tres piscines amb una superfície més homogènia. És molt plausible que aquesta gran reforma del pati central on es concentren les estructures hidràuliques destinades a la decantació de l'argila fou obra del terrisser Tarrés.

La tercera part de les que conformen aquest extrem meridional de la finca seria l'edifici en forma de L, anomenat al plànol de Garriga i Roca com "*Vecino*". Es tracta d'una

construcció porticada situada a una cota inferior a la de les piscines i amb un accés directe des de l'est, a través d'una porta de 2,65 m d'amplada amb un guardacantó de pedra sorrenca. El pòrtic estava format per pilars fets de maons col·locats al llarg i lligats amb morter de calç de 0,6 m de costat. En aquest edifici, construït al costat dels murs que delimiten aquesta finca amb els horts i altres dependències de la Casa de Misericòrdia, es localitzà, a l'extrem de la crugia occidental, la base d'un molí. Es tracta d'una estructura de planta circular, de 2 m de diàmetre, formada per una gran llosa central, també circular, de pedra sorrenca, d'1,21 m de diàmetre, amb un forat al centre on anava encaixat un altre element del mateix tipus de material, de planta tendent a rectangular amb un encaix quadrangular al centre. La gran llosa estava delimitada per una sèrie de carreus heteromètrics, lligats amb morter

36. Aquesta bassa també fou reformada en dues ocasions, la primera d'elles és la reducció de les seves dimensions amb la construcció, a la meitat est, d'un mur de maons de 30 cm d'amplada. La piscina resultant tenia unes mides de $5,2 \times 2,7$ m. La segona de les reformes consistí en la construcció d'un envà de maons col·locats en vertical, que restringia més la superfície de la piscina, el resultat de tot això és una petita bassa de $2,7 \times 2,7$ m.

37. Aquesta aprofita el paviment d'una de les piscines de la fase primitiva.

de calç, que es disposen radialment i a una major alçada. Aquests últims apareixien rebaixats i erosionats per la fricció i desgast produïts per la mola que girava. Possiblement els components d'aquesta estructura provenen de les pedreres de Montjuïc. Vorejant aquesta estructura, es va conservar el solc fet per l'animal de tracció del mecanisme que feia girar la mola, probablement una pedra circular col·locada en vertical. És molt probable que l'eix del mecanisme estigués subjecte a una biga que es recolzaria al pilar situat al sud-est del molí. Per a la interpretació funcional d'aquesta estructura dins del taller de ceràmica es podrien plantejar tres hipòtesis. En una primera, el molí funcionaria per triturar l'argila que arribava directament de les pedreres, per aconseguir un gra més fi i així fer més fàcil la dissolució en l'aigua al bassó. Una segona proposta interpretativa és que podria ésser el lloc on es pastava el fang (Ibabe, 1995: 80) abans de fabricar les peces. En la tercera, el molí s'utilitzaria per triturar els elements minerals que conformaven els vidriats de les peces. Aquestes propostes, que defineixen la finalitat per a la qual es va construir el molí, possiblement no siguin excloents entre elles, tot i que la que sí ha estat verificada per les fonts documentals, és l'última de les propostes. Al document de l'inventari de les propietats del terrisser, que enumera tots aquells elements que conformaven la fàbrica, es parla de «cobertizos para moler los vidriados»³⁸. Al sud del molí es van trobar les restes d'una estructura circular construïda de maons lligats amb morter de calç, la qual estava formada per un basament per a un dipòsit circular, d'1 m de diàmetre, a la que es podia accedir al costat nord mitjançant un esglaó format amb maons col·locats a sardinell que salva el desnivell produït pel solc que vorejava el molí. Al costat oriental d'aquesta estructura circular es va encaixar al terra una tenalla que funcionaria probablement amb aquesta. Caiguda, a l'est d'aquesta última, es trobava una peça monolítica de la paret que conformaria el dipòsit circular que va ser construït damunt del basament central de l'estructura circular i que fou interpretat com a un dipòsit realitzat pel processament dels vidriats (fig. 7).

4.2. CARACTERITZACIÓ DE LA PRODUCCIÓ I ANÀLISI DELS ELEMENTS ASSOCIATS AL FUNCIONAMENT DEL TALLER³⁹

El material arqueològic documentat a les intervencions dutes a terme en aquest sector de la finca, que caracteritzaria la producció realitzada en la fàbrica, fou trobat als nivells d'amortització de les piscines del pati i en els de l'edifici en L. Aquests nivells que regularitzen a una única cota tot aquest espai del solar, serviren de base a la construcció d'una nau industrial de funcionalitat indeterminada, construïda possiblement a principis del segle XX. Es tracta doncs d'elements que es trobaven dins de la fàbrica i que foren abocats en aquests espais durant el procés de desmantellament de la mateixa.

No s'ha conservat cap catàleg de la producció de la primera època, la que va des de 1841 a 1879, període que coincideix amb l'etapa del fundador de la terrisseria, i que il·lustraria molt bé la producció del taller. Malgrat això, sí es conserva, com s'ha dit abans, el catàleg de Tarrés Macià i companyia de 1892, que presenta la producció de la segona època (fig. 8). Aquesta obra ajuda a catalogar algunes peces de les trobades en aquests farciments. Per definir la producció de la fàbrica i relacionar-la amb unes dades cronològiques que il·lustrin l'evolució del taller, és fonamental la documentació que aporten els llibres de *Contribución Industrial de Barcelona. Matrícula y Listas cobratorias*⁴⁰, de 1846 a 1897. En ells es pot apreciar com Tarrés diversifica la seva producció, adaptant-se a la demanda, i és dels terrissers que romangué més temps en actiu.

Segons aquests llibres, la fàbrica de Tarrés començà produint «ladrillo y tejas»⁴¹, activitat que compaginà a partir de 1848 amb la producció de «vasijería, tinajería y cacharrería (con barniz o sin él)»⁴². A partir de 1854⁴³ fins a 1856, s'hi produeixen «adornos para fachadas», aquest concepte es modifica l'any 1860-1861 passant a ésser «adornos para habitaciones o fachadas», i «adornos vaciados en pasta para molduras de fachadas de edificios u otros semejantes» entre els anys 1862-1866 i 1868. L'últim conjunt de productes que consta en aquests llibres són els «objetos cerámicos» que es produeixen els anys 1878, 1880-1882, 1884-1885 i 1893-

38. Caballé, García, 2003: 50. Document 21 de 1879.

39. En aquest apartat es pretén donar unes pinzellades al material aparegut davant la gran quantitat i varietat de les peces ceràmiques trobades.

40. García, 2001: 115-126.

41. Els productes «ladrillos y tejas» els va fabricar durant els anys 1846-1848, 1851, 1860-1866, 1868, 1874-1876 (García, 2001: 120, figura 24; Forés, García, 2005: 66).

42. Aquests els va fabricar des de 1847 fins a 1897.

43. Aquesta data contrasta amb el començament de la producció d'ornaments arquitectònics al taller, la qual s'inicià uns anys abans ja que, d'una banda, l'any 1842 contractà a l'escultor Josep Anicet Santigosa i Vestraten, i, d'altra, el 1847 i 1849, participà en la construcció del Cafè de les Delícies i el Gran Cafè, respectivament (García, 2001: 122 i 123).

Figura 7
Vista parcial de l'edifici en L on es troben el molí i una estructura circular interpretada com un dipòsit pel processament del vidriats. [Fotografia: J. Sánchez]

1897, pràcticament en la següent època de la fàbrica i que també hauria de correspondre amb els ornaments de façanes. D'aquesta segona època del taller, l'any 1884, data l'elaboració de rajoles vidriades.

La caracterització de la producció dels objectes que es fabricaven a la fàbrica de Tarrés es pot dividir en tres grups: ceràmica aplicada a l'arquitectura, objectes ceràmics d'ús domèstic i elements funcionals del taller. Entre els elements de ceràmica aplicada a l'arquitectura trobats destacarien els ornamentals destinats a les façanes que es van a generalitzar a partir de 1846. Es tracta fonamentalment de relleus decoratius de temàtica diversa predominant els vegetals i florals. A aquest tipus de decoració pertanyeria un relleu d'un àliga envoltada amb un collar i creu de quatre braços iguals amb ràfegues, possiblement una interpretació de Tarrés del collar de

la Legió d'Honor francesa⁴⁴. El collar està col·locat sobre un mantell, i en un dels seus recollits apareix un ceptre, col·locat en diagonal, amb un personatge assegut, amb una bola del món i un ceptre, tot damunt d'una cartella. Es tracta de la representació de Carlemany. Aquest relleu es pot interpretar com l'escut d'armes imperial de Napoleó (fig. 9, quadern a color). Un altre fragment que podria pertànyer a relleus decoratius de façana representa dos canons creuats i altres elements no identificats. Possiblement aquests dos exemples siguin esbossos de les peces originals que decorarien les façanes. La temàtica d'ambdós fragments difícilment quadraria amb un edifici d'habitatge, per tant i a mode d'hipòtesi, es podria dir que aquests decorarien la façana d'un edifici públic, possiblement militar?. Altres tipus de elements que decoren els edificis i que es van produir al taller són les rajoles de

⁴⁴. La creu de la Legió d'Honor francesa té cinc braços iguals amb corona de llorer i roure. L'autor del relleu interpreta aquesta condecoració francesa o com el collar de l'ordre de San Hermenegild, que es donava als herois de la guerra del francès, o com el de l'ordre d'Isabel la Catòlica, a la qual pertanyia Tarrés.

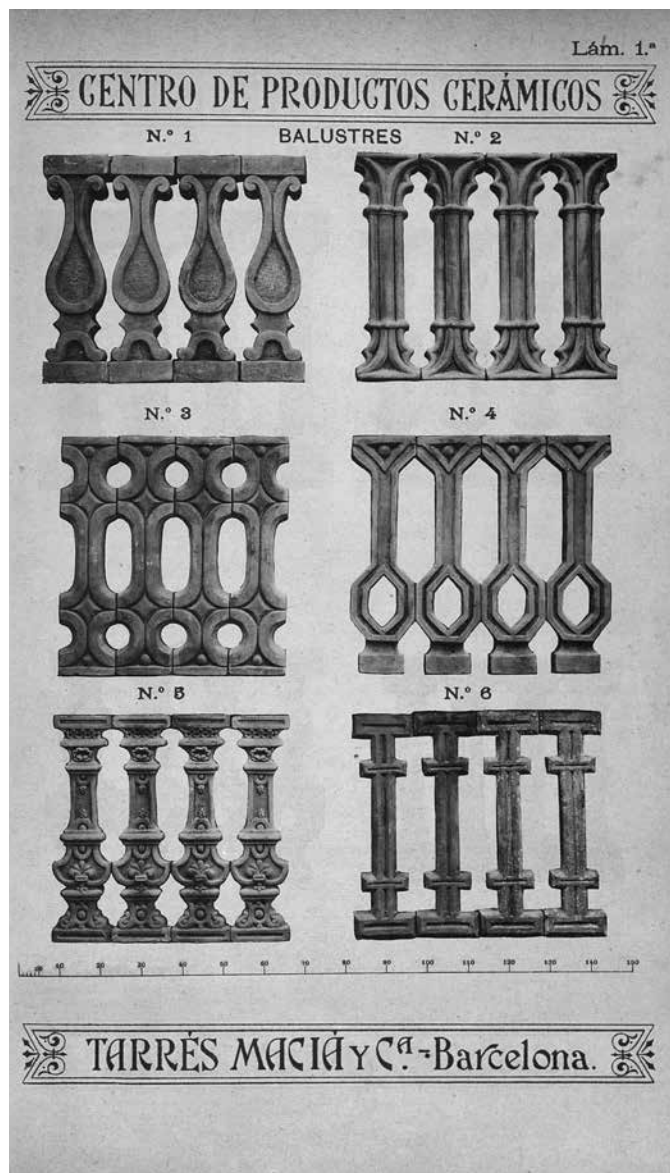

Figura 8
Làmina dels balustres del catàleg de Tarrés Macià i companyia, 1892.

retolació i els balustres, dels quals es van trobar bàsicament de dos tipus, d'ordre toscà⁴⁵ i el tipus 5 dels balustres del catàleg de Tarrés de 1892. També es van realitzar elements decoratius per als jardins, fonts decoratives i escultures⁴⁶ que servien en alguns casos com a sortidors, entre aquests es van trobar esbossos de figures femenines amb gerres. A part d'aquests elements ornamentals, fou molt important la producció d'elements d'ús funcional dins de l'arquitectura. Han aparegut, produïts al taller, multitud de canals de ceràmica amb vidriat interior, canonades de diferents diàmetres⁴⁷, rajoles vidriades de diferents formes i funcionalitats, ja siguin per decorar les parets⁴⁸ o pels paviments. Dins de les peces vidriades que es fan a la fàbrica destaquen també les escates de les teulades dels edificis, algunes amb decoracions florals⁴⁹ (fig. 10, quadern a color).

El següent grup de materials ceràmics relacionats amb la fàbrica són els d'ús domèstic, en aquest s'inclouen caixetes de tocador, joiers?, amb la tapadora decorada amb temàtica zoomorfa i antropomorfa⁵⁰. S'han trobat sense vidriar i també vidriades. En aquest grup s'inclouen també saboneres amb temes marins, testos i orinals plans amb el nom de A. Tarrés i Barna⁵¹ (fig. 11, quadern a color).

El tercer grup fa referència als elements ceràmics funcionals associats a la producció i de la rutina del taller. Del procés de fabricació es van trobar alguns motlles de guix de peces ornamentals, discs de terrisser, bols amb restes de l'últim ús⁵² i cossis que servien pel transport de la matèria prima dins del taller. També es van trobar elements que s'utilitzaven en el procés de cocció, com tires separadores de rajoles. Com a peces que il·lustren el dia a dia del taller, de les persones que hi treballaven, es trobà una rajola amb grafit fet a llapis, amb dues multiplicacions.

Finalment, la fàbrica de Tarrés, possiblement a finals del segle XIX, a part de la seva producció ven importacions de ceràmica aplicada a l'arquitectura, com es el cas de les *tomette* provençals. Es tracta de rajoles hexagonals de color vermell, de gran qualitat, de les quals es van trobar alguns

45. Els balustres d'aquest tipus es van trobar en ceràmica de color negre i de color groguenc. Per ésser col·locats es farcien amb morter de calç i a l'eix s'introduïa un rodó de ferro. Aquests dos tipus apareixen en gran quantitat als farciments que amortitzen la fàbrica de Tarrés.

46. Entre aquestes destaquen el cap d'un personatge xinès.

47. Algunes d'aquestes es van trobar fragmentades sense coure.

48. Es van trobar exemplars del núm. 64 de "azulejos" del catàleg de Tarrés Macià.

49. Aquestes últimes es van trobar en argila sense coure, amb la primera cocció i ja vidriades en blanc.

50. Les figures zoomorfes trobades corresponen a gats, gossos i cabres i l'antropomorfa, a un timbaler recolzat en el tambor.

51. Aquestes estan vidriades en blau cel i groc i presenten el vidriat amb vacuoles, rebuigs de forn.

52. En un d'aquests a la paret l'exterior estava escrit "engalba".

exemplars. A la part posterior es trobava imprès un segell amb el nom del terrisser, Colle, el municipi, Salernes i el departament, Var. Aquest tipus de rajola també fou imitada de manera més senzilla en el taller de Tarrés.

5. Conclusions

Gràcies a les diferents intervencions arqueològiques que s'estan realitzant en aquest solar, integrat dins del pati de les Facultats de Geografia i Història i de Filosofia de la Universitat de Barcelona, i als elements que es conserven i es coneixen, avui desapareguts, de la casa-fàbrica d'Antoni Tarrés i Bosch, es té una visió més clara i global de com era aquesta. Des del punt de vista patrimonial, aquest solar conserva actualment gairebé tots els espais productius de la fàbrica, els quals ajuden a poder reconstruir tot el procés de fabricació dels productes des que arribava al taller la matèria prima, l'argila, fins a quan eren cuits als forns. El bon estat de conservació d'aquests elements constitutius de la part productiva de la fàbrica fa que sigui necessari una posada en valor d'aquestes restes, que a més representen una mostra del patrimoni industrial de Barcelona als començaments de la industrialització de la ciutat i és un dels únics exemples de terrisseria en el *quarter d'amunt* que es conserva.

BIBLIOGRAFIA

- AJUNTAMENT DE BARCELONA. 1843. *Bando general de buen gobierno ó de policía urbana para esta ciudad de Barcelona*. Barcelona.
- ARTIGUES, J.; CABALLÉ, F.; TATJER, M. 2013. *El llegat fabril al nucli antic de Barcelona. Cens de fàbriques i edificis actuals de Ciutat Vella amb activitat industrial entre el segle XVIII i principis del XX*. MUHBA Documents 6. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona.
- CIRICI, A.; MANENT, R. 1977. *Ceràmica catalana*. Barcelona.
- GARCÍA FORTES, S. 2001. *La Terracota como elemento ornamental en la arquitectura de Barcelona. Técnicas de fabricación conservación y restauración*. [Tesis Doctorals en xarxa]. Universitat de Barcelona. Barcelona. pp. 112. <http://www.tdx.cat/handle/10803/84041>
- IBABE ORTIZ, E. 1995. *Cerámica popular vasca*. Bilbao.
- LACUESTA, R. 1992. "La Casa municipal de Misericordia de Barcelona. Historia de su evolución arquitectónica". *Espacio, Tiempo y Forma*. Serie VII. Historia del Arte, t. V. Madrid. pp. 97-158.
- LÓPEZ, M.; GRAU, R. 1971. "Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial". *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, núm. 80. Barcelona. pp 28-40.
- MORALES, J. M. 2006. "La recreación del viejo mito arcádico en los jardines de la Tamarita de Barcelona". *El proceso creativo*. Mèxic. pp. 399-414.
- SERVEI D'ARQUEOLOGIA. 2015. "Conveni amb la Universitat de Barcelona per a l'excavació dels jardins Victoria de los Ángeles". *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, 11. Museu d'Història de Barcelona. Institut de Cultura. Barcelona. pp. 214.
- TATJER MIR, M. 2011. "La construcción de los espacios industriales: el caso de Barcelona." A SILVA SUAREZ, M. (ed.) *Técnica e Ingeniería en España VI. El Ochocientos. De los lenguajes al patrimonio*. Real Academia de Ingeniería- Institución Fernando el Católico/ Prensas Universitarias de Zaragoza. Saragossa. pp. 697- 740.
- VILA, J. M. 2005. "Política municipal sobre la producció de ceràmica i l'organització corporativa dels terrissers a Barcelona, segles XIV-XVI". *Arqueologia Medieval* 1. ACRAM. Barcelona. pp. 104-126.

TEXTOS EN CASTELLANO
SÍNTESIS

coloración clara, de color beis claro y su elaboración puede mezclarse con arcillas refractarias, caolines, cuarzos o greda. Todas las piezas estudiadas están completamente barnizadas, tanto en el anverso como en el dorso y están recubiertas con un esmalte opaco blanco un poco azulado muy grueso. La composición principal de las mismas es el óxido de estaño, elemento que da nombre a este tipo de cerámica, conocida por muchos autores como pisa estannífera.

La propuesta de clasificación que se plantea se apoya únicamente en la tipología de los modelos presentes en el estudio, si bien la variedad tipológica de la producción es muy amplia y variada. Así, podemos identificar tres grandes grupos decorativos, la cerámica llamada *Kraak* caracterizada por el uso de paneles radiales o artesonado en las orlas; la cerámica con decoración de paisajes chinos que evocan la belleza de la naturaleza; y la cerámica llamada *English Delftware*, para referirse a las piezas elaboradas en Inglaterra con influencias chinas y holandesas. En cuanto a los motivos decorativos centrales más típicos de esta producción encontramos, además del paisaje chino ya mencionado, los patrones denominados de el “cesto de flores”, o el paisaje de “roca y valla”. En las orlas en cambio, que tienen mucha más variedad, encontramos medallones de flores, los símbolos propiciales de la almendra o el hongo sagrado *Lingzhi*, y también la orla tipo *Kraak*.

Este tipo de pisa estannífera es muy poco frecuente en los contextos arqueológicos encontrados en Barcelona y Cataluña en general. Además, la semejanza de esta producción con otros tipos contemporáneos de su época, como son las imitaciones chinas producidas en Portugal, Inglaterra o Francia, hacen que nos encontremos con un conjunto difícil de determinar por la falta de estudios.

La identificación del origen de la pisa “tipo Delft” abre nuevos caminos para los estudios relacionados con el intercambio y el consumo de productos importados a la ciudad condal. Por este motivo adquiere tanta importancia la realización de estudios arqueométricos orientados a desvelar la correcta determinación de los lugares de procedencia de las piezas. Finalmente, en cuanto a la cronología de las piezas, fijada entre 1740 y 1800 aproxi-

madamente, se ha establecido después de consultar multitud de paralelos decorativos, ante la falta de paralelos más o menos exactos. Esta problemática refleja a la vez la gran diversidad decorativa de esta producción.

Las intervenciones arqueológicas realizadas entre los años 2014 y 2017 en el solar situado en los Jardines de Victoria de los Ángeles, calle de Montalegre número 6, actualmente integrados al patio del edificio de las facultades de Geografía e Historia y Filosofía de la Universidad de Barcelona. Este espacio pertenecía al número 45 de la calle dels Tallers, donde estaba situada la casa-fábrica del ceramista Antoni Tarrés y Bosch († 1879).

Antoni Tarrés se instaló en 1841, en un barrio de gran tradición alfarera, articulado entorno al camino que comunicaba el portal de Santa Anna con el monasterio de Valldonzella (actualmente calle dels Tallers), donde se producían principalmente materiales cerámicos para la construcción: ladrilleros, y para el uso doméstico relacionado con el procesamiento de los alimentos: olleros. Esta tradición se perpetuó hasta el siglo XIX. La ubicación fuera de murallas y la proximidad a la materia prima son dos de los factores que condicionarían esta actividad artesanal en este lugar. El contexto histórico en que surgió la fábrica de Tarrés favoreció notablemente la producción de cerámica para la construcción. Es un período en el que se produce un gran aumento de la población —que ya se había iniciado a finales del siglo XVIII—, y también el comienzo de la revolución industrial en Barcelona que, se produjo dentro del perímetro de las murallas, principalmente en el Raval. Este desarrollo demográfico y fabril, hace que los ayuntamientos constitucionales ejecuten nuevos planes urbanísticos, que consisten en la apertura de nuevas calles, que hacen aumentar en gran manera la construcción de nuevas viviendas. La nueva normativa municipal de 1846 que permite autorizar elevar las fachadas 100 palmos, si estas se decoran debidamente, hace que la ornamentación de elementos cerámicos se dispare, aumentando la producción de las alfarerías. Los principales resultados de las intervenciones arqueológicas realizadas en esta finca se podrían resumir en tres grupos: evolución ocupacional de este espacio, obtención de nuevos datos para la configuración arquitectónica de la fábrica y definición más detallada de la producción alfarera del taller, tanto de la primera época como de la segunda.

La ocupación del espacio donde se situaría la casa-fábrica de Tarrés es el producto de la evolución histórica y arquitectónica desde el siglo XVII, de una propiedad de tradición alfarera. Los datos anteriores a la construcción del taller se tomaron de tres sondeos realizados los años 2004, 2016 y 2017, los tres realizados en la mitad oriental del solar y con la misma secuencia estratigráfica. Se establecieron tres fases principales, en la más antigua, este espacio formaba parte de un centro alfarero por la superposición de niveles provenientes de la limpieza de un horno, la segunda, establecimiento de un jardín a mediados del siglo XVIII y finalmente, este se convirtió, una vez más, en un centro productor cerámico, a partir de la segunda mitad del siglo XVIII.

Por encima de estos niveles se construyó la casa-fábrica, formada por un conjunto de edificios donde se fusionan un lugar de vivienda con un centro productivo. El edificio principal, el que da a la calle dels Tallers y donde se ubica la casa del alfarero, tiene una fachada de 100 palmos decorada con motivos vegetales y escultóricos. En el edificio se abre a un pasaje que comunica el resto de edificaciones con la calle. A continuación, hacia el oeste se construyó el inmueble dedicado a la producción, donde se modelaban y cocían los diferentes objetos cerámicos. Esta última actividad se hacía en los sótanos del edificio donde se situaban dos hornos y una bóveda de ladrillos que servía para almacenar la leña. En el ángulo sur/este de la finca se construyó otro edificio que se utilizaba como espacio donde se mostraban los productos acabados e integrados arquitectónicamente para su venta, se trata del *mostruarius*. La descripción de la fábrica se completaría con las construcciones situadas en el extremo meridional de la propiedad que, hasta las intervenciones llevadas a cabo entre los años 2014 y 2017, estaban bajo una nave industrial posterior, posiblemente de comienzos del siglo XX.

Esta parte de la finca se constituye en tres partes funcionales bien definidas: el área de carga y descarga al norte, en el centro, el patio donde se procesaba la arcilla, y, un edificio en forma de L, que se dedicaba probablemente al procesamiento de los vidriados y otras funciones que todavía están por inferir,

el cual fue representado en el plano de Barcelona del arquitecto Garriga i Roca de 1859. La primera de ellas es un área abierta pavimentada con un suelo de ladrillos colocados en sardinel a la cual se accede desde el pasaje que comunica este espacio con la calle dels Tallers. El patio central está formado por un núcleo constituido por un pozo y un depósito, donde se hacía la mezcla de la arcilla y agua, y se decantaban los elementos más gruesos, que se depositaban en el fondo de la estructura hidráulica. Los elementos más finos y el agua pasaban a las piscinas de decantación donde, al evaporarse el agua, quedaba la arcilla para hacer los productos del taller. Al lado meridional de este núcleo hay un conjunto de cuatro balsas o piscinas de decantación que también son el resultado de un proceso constructivo.

La caracterización de la producción de los objetos que se fabricaban en la fábrica de Tarrés se ha podido determinar a grandes rasgos a través del libro *Contribución Industrial de Barcelona. Matrícula y Listas cobratorias*, y el catálogo de Tarrés Macià i Compañía de 1892. La producción del taller se puede dividir en tres grupos: cerámica aplicada a la arquitectura, objetos cerámicos de uso doméstico y elementos funcionales del taller. Al primer grupo pertenece la ornamentación arquitectónica de edificios y jardines y los elementos más funcionales de la arquitectura como son las canalizaciones, pavimentos y revestimientos de parietales. Al segundo grupo pertenecen objetos de uso personal como son las cajitas de tocador, jaboneras y orinales planos. Finalmente, el taller producía elementos funcionales del proceso de elaboración de las piezas y los relativas a la cocción, a estas hay que añadir otras propias de la vida cotidiana de la fábrica, como una serie de lápices de grafito.

Presentamos los estudios históricos y arqueológicos que se han realizado en el Turó de la Rovira desde el año 2006. El objetivo principal fue recuperar una parte de la memoria histórica de la ciudad de Barcelona, a través del acondicionamiento del espacio de las defensas antiaéreas instaladas. Los trabajos consistieron en la realización de varios campos de trabajos con voluntarios Internacionales durante los años 2006, 2007 y 2008, con el fin de retirar los escombros del interior de las sales de las dependencias militares que se habían acumulado durante el barraquismo. Durante estas tareas se recuperaron, principalmente, tres salas de recambios y polvorines, y el puesto de mando, que estaban rellenos de escombros. Además se pudo limpiar los alrededores de complejo militar, así como todas las plataformas de tiro donde se estaban los cañones, y el camino de acceso a la cumbre del Turó de la Rovira. El acondicionamiento de la batería antiaérea finalizó con la recuperación de todas las estructuras de este complejo militar. En la Guerra Civil española (1936-1939), la cumbre aglutinó el peso principal de la defensa antiaérea de Barcelona. La ciudad fue una plaza fuerte importante del bando republicano durante el conflicto bélico. Al finalizar la guerra, cuando Barcelona, a raíz de la necesidad de mano de obra aglutinó un gran número de población inmigrada, se produjo, como hemos visto, una nueva ocupación del lugar. La construcción de nuevos núcleos de barracas para acoger la población obrera fue absolutamente necesaria.

Cuando se hace mención a la defensa pasiva de la ciudad, existe un cierto rechazo a pensar solo en los refugios antiaéreos. Lógicamente, estas estructuras defensivas fueron las más valoradas, fruto de una sociedad o comunidad organizada. El tejido asociativo y las directrices de algunas instituciones promovieron la creación de estos espacios. Pero, no solo se pueden considerar a los refugios antiaéreos como la única manera de defenderse de las agresiones. Las huellas de la memoria de muchos hogares de Barcelona forman parte de la memoria individual o familiar. El recuerdo privado, no necesariamente ha de ser conocido o divulgado, puesto que los espacios

**ENGLISH TEXTS
SUMMARY**

Kraak ware characterised by the used or radial panels or coffers in the fringes; the ware decorated with Chinese landscapes that evoke the beauty of nature; and the so-called English Delftware for the pieces produced in England with Chinese and Dutch influences.

With reference to the most typical central decorative motifs of this production, we find, apart from the aforementioned Chinese landscape, the patterns called "flower baskets" or "rock and fence" landscape. In contrast, in the much more varied fringes, we find flower medallions, the propitiatory symbols of the almond or holy fungus, and also the *Kraak* type fringe.

This type of tin-glazed ware is quite infrequent in the archaeological contexts found in Barcelona and Catalonia in general. Moreover, the similarities of this production with other contemporary types in its period, such as the Chinese imitations produced in Portugal, England or France, mean that we are dealing with a set of pieces difficult to identify due to lack of studies.

The identification of the Delftware opens new paths to the studies related to the exchange and consumption of products imported to Barcelona. For this reason, the production of archaeometric studies aimed at revealing the correct determination of their places of provenance takes on great importance.

Finally, a chronology of the pieces has been established between 1740 and 1800 approximately after consulting many decorative parallels given the lack of more or less exact parallels. This issue also reflects the great decorative diversity of this production.

The archaeological interventions were undertaken between 2014 and 2017 on the piece of land in Jardins de Victoria de los Ángeles, at 6 Montalegre Street and part of the building of the faculties of Geography and History and of Philosophy of Barcelona University. This space belonged to number 45 Tallers Street, where the house-factory of the potter Antoni Tarrés i Bosch (†1879) was located. In 1841 he settled in a neighbourhood with a great pottery tradition around the street linking Santa Anna gate with the monastery of Valldonzella (today's Tallers Street), where mainly pottery materials for construction and domestic use for food processing were produced. This tradition continued until the 19th century. The location outside the walls and the closeness to the raw material are the two factors that determined the practice of this craft here.

The historical context in which Tarrés' factory emerged notably favoured the production of pottery for construction. It was a period of greatly expanding population – which began in the late 18th century –, and it was also the start of the Industrial Revolution in Barcelona that took place within the perimeter of the walls, mainly in the Raval. This demographic and manufacturing development meant that the constitutional city councils implemented new urban plans that consisted of opening new streets, which notably increased the construction of new dwellings. The 1846 municipal regulation that enabled the façades to be extended 100 spans in height if they were duly decorated means that the amount of ornamentation based on pottery elements rose dramatically, increasing the production by pottery-makers. The main results of the archaeological interventions undertaken on this piece of land could be summarised in three groups: occupational evolution of this space, compilation of new data for the architectonic configuration of the factory, and more detailed definition of the workshop's pottery production, both in the first and second periods.

The occupation of the space where the house-factory of Tarrés would be located is the result of the historical and architectonic evolution since the 17th century of a property with a pottery tradition. Data prior to the construction

of the workshop was compiled in three soundings in 2004, 2016 and 2017, all of them on the eastern side of the piece of land and with the same stratigraphic sequence. Three main phases were established: in the oldest, this space formed part of a pottery centre through the superimposition of levels from the clearing of a kiln; the second, the establishment of a garden in the mid-18th century; and, finally, it became once again a pottery manufacturing centre from the second half of the 18th century.

The house-factory was built above these levels, formed by a set of buildings combining a dwelling area with a production centre. The main building, overlooking Tallers Street and where the potter's house was established, has a façade with 100 spans decorated with vegetal and sculptural motifs. In the building a passage opens up linking the other buildings with the street. Next, the workshop was constructed towards the west, where the different pottery objects were shaped and fired. This latter activity was undertaken in the basement of the building, which had two kilns and a brick vault to store wood. In the southern/eastern angle of the property a building was constructed used as the place where the finished and architectonically integrated products were put on sale; it is the *mostruario*. The description of the factory would be completed with the constructions located on the southern side of the property which, until the interventions conducted between 2014 and 2017, were underneath an industrial bay, probably dating back to the 20th century.

This part of the property comprises three well-defined functional parts: in the north the loading and unloading area; in the centre, the courtyard where the clay was processed; and an L-shaped building probably for the processing of glazed materials and other functions still to be defined, which was represented on the Barcelona map produced by the architect Garriga i Roca in 1859. The first of them is an open area with brick flooring placed on edge, which can be reached from the passage linking this space with Tallers Street. The central courtyard is formed by a well and a deposit where the clay and water were mixed and the thickest elements were poured, which were deposited at the bottom of the hydraulic

structure. The finest elements and water went to the setting ponds where, when the water evaporated, the mud to make the products remained. On the southern side there are some setting ponds that are also the result of a construction process.

It has been possible to broadly determine the characterisation of the production of the objects manufactured in Tarrés' factory through the book *Contribución Industrial de Barcelona. Matrícula y Listas obratorias* and the Tarrés Macià company catalogue from 1892. The workshop production can be divided into three groups: pottery applied to architecture, pottery objects of domestic use, and functional elements of the workshop. The first group concerns the architectonic ornamentation of the buildings and gardens and the most functional elements of architecture, such as piping, flooring and wall coating. The second group concerns objects of personal use such as dressing table boxes, soap dishes or flat chamber pots. Finally, the workshop produced functional elements of the manufacturing process of the pieces and those related to firing, as well as others related to the daily life of the factory, such as a series of graffiti in pencil.

We present the historical and archaeological studies conducted at the Turó de la Rovira since 2006. The main objective was to recover part of the historical memory of the city of Barcelona by restoring the area occupied by the anti-aircraft batteries. The works involved several workcamps with international volunteers in 2006, 2007 and 2008, with the aim of removing the debris inside the rooms of the military premises that had accumulated during the final years of the shanty town. During these tasks three rooms of spare parts and arsenals and the command post were recovered, all of them filled with debris. Moreover, the area adjacent to the military complex, all the shooting platforms where the canons were located and the path leading to the top of the Turó de la Rovira were cleared. These works led to the recovery of all the structures of this artillery complex.

During the Spanish Civil War (1936-1939), the peak of the hill housed most of Barcelona's anti-aircraft defence. The city was an important Republican stronghold during the armed conflict. At the end of the war, when due to the need for labour the city of Barcelona received a large number of immigrants from Spain, the place was reoccupied. The construction of new shanty towns to house workers became essential. When we mention the passive defence of a city, there is a tendency to only think of anti-aircraft shelters. Logically, these defence structures were the most valued, as a result of an organised society or community. The association fabric and the guidelines of some institutions promoted the creation of these spaces. However, the anti-aircraft shelters cannot be considered the only form of defence against aggressions. The memory of many homes in Barcelona forms part of individual or family memory. Private memory does not necessarily have to be made known because the sites of remembrance of the bombings over Barcelona form part of everyone's memory and privacy. The guidelines followed by the organisations in charge, the individual and collective management concerning defence and the actions of people during the bombings can be considered part of the historical memory, understood as heritage.

Unfortunately, faced with the tangible remains, historical memory is considered fragile and unstable. The collective memory that this site gives us creates a symbolic place for understanding the past from the present.

The differentiation of sites of this ephemeral heritage within the global restoration project has enabled the development of a specific model for the consolidation and maintenance of this former shanty town, respecting the spatial composition and the remains preserved. As a unique model of restoration and of great importance concerning shanty towns, the Turó de la Rovira shows the delicacy and fragility of a heritage that enables us to reconstruct part of the history of the formation of the city. This consolidation of the remains of a shanty town does not show the ruin but the geometry of the spaces in order to differentiate them. The restoration process is a need to respect the most recent history.

The Barcelona History Museum has produced the project to turn the whole space into a heritage site, integrating the historical elements that occupy the top of the hill, which is now a new centre of the museum. In order to present the place to the public, apart from signposting in the three entrances to the site, 5 panels have been produced for self-guided visits. Strategically located, these correspond to the following points of interest.

In late 2014, the Barcelona History Museum decided to produce a large exhibition on the military spaces or premises. The officers' pavilion, after its restoration, was used as an exhibition space to explain how the battery worked and as a shanty and as an adult school. The space corresponding to the troop's dormitory was used to explain the active defence of Barcelona and also the important phenomenon of shanty towns. Finally, the command post tells the story of this space and the technology used by the Artillery during the Civil War to detect aircraft and the apparatuses and calculations. With this paper we want to explain the importance of the historical recognition of a space of the city of Barcelona located in its physical limits and perhaps for this reason unusually occupied over time. We have also want-

TEXTES EN FRANÇAIS
RÉSUMÉ

Ces interventions archéologiques ont été réalisées entre 2014 et 2017 sur le terrain situé dans les jardins de Victoria de los Ángeles, au 6 de la rue Montalegre, qui fait actuellement partie du patio des facultés de Géographie et Histoire et de Philosophie de l'Université de Barcelone. Cet espace appartenait au numéro 45 de la rue Tallers où était située la maison-fabrique du potier Antoni Tarrés y Bosch (†1879).

Il s'installa, en 1841, dans un quartier à grande tradition potière, articulé autour du chemin qui unissait le portal de Santa Anna avec le monastère de Valldonzella (actuellement rue Tallers), où l'on produisait surtout du matériel céramique pour la construction, pour les briquetiers et à usage domestique en relation avec le traitement des aliments, les potiers vaisseliers. Cette tradition s'est perpétuée jusqu'à la fin du XIXe siècle. La situation hors murs et la proximité de la matière première sont les deux facteurs qui influencèrent cette activité artisanale à cet endroit.

Le contexte historique dans lequel surgit la fabrique de Tarrés a favorisé notablement la production de céramique pour la construction. C'était une période de forte augmentation de la population – qui débuta à la fin du XVIIIe siècle – et c'est aussi le début de la révolution industrielle à Barcelone, révolution qui se produisit au sein du périmètre des murailles, surtout dans le Raval. Ce développement démographique et manufacturier pousse les mairies constitutionnelles à exécuter de nouveaux plans urbains qui consistent en l'ouverture de nouvelles rues, ce qui fait augmenter de manière importante la construction de nouveaux logements. La nouvelle loi municipale de 1846 qui permet d'élever les façades à 100 emfans si ces dernières sont dûment décorées, fait que l'ornement à base d'éléments céramiques explose, augmentant ainsi la production des potiers.

Les principaux résultats des interventions archéologiques réalisées dans cette maison pourraient être résumés en trois groupes : évolution occupationnelle de l'espace, obtention de nouvelles données pour la configuration architecturale de la fabrique et définition plus détaillée de la production potière de l'atelier aussi bien au cours de la première période que de la seconde.

L'occupation de l'espace où se situerait la maison-fabrique de Tarrés est le produit de l'évolution historique et architecturale d'une propriété à tradition potière à partir du XVIIIe siècle. Les données antérieures à la construction de l'atelier ont été obtenues lors de trois sondages réalisés en 2004, 2016 et 2017, tous trois dans la moitié orientale du terrain et selon la même séquence stratigraphique. On a établi trois phases principales : dans la plus ancienne, cet espace faisait partie d'un centre de potier étant donné la superposition de niveaux provenant du nettoyage d'un four ; la deuxième, établissement d'un jardin vers le milieu du XVIIIe siècle et, finalement, ce dernier devint, une fois de plus, un centre producteur de céramique à partir de la seconde moitié du XVIIIe siècle.

Au-dessus de ces niveaux, on construisit la maison-fabrique formée par un ensemble de bâtiments où logement et centre de production se côtoient. Le bâtiment principal, celui qui donne sur la rue Tallers et où s'établit la maison du potier, a 100 emfans de façade décorée de motifs végétaux et sculptés. Un passage s'ouvre dans le bâtiment, il met en communication le reste des bâtiments avec la rue. Puis, vers l'ouest, on a construit l'immeuble consacré à la production où l'on modelait les différents objets de céramique et où on les cuisait. Cette dernière activité se réalisait dans les souterrains du bâtiment où se trouvaient deux fours et une voûte de briques qui servait à l'emménagement du bois. À l'angle sud-est de la propriété on construisit un bâtiment qui servit de lieu d'exposition des produits finis et intégrés architecturalement pour leur vente, il s'agit du *mostruario*. On pourrait poursuivre la description de la fabrique par les constructions situées à l'extrême sud de la propriété qui, jusqu'aux interventions menées à terme entre 2014 et 2017, se trouvaient sous une nef industrielle postérieure datant, probablement, du début du XXe siècle.

Cette partie de la propriété est constituée de trois parties fonctionnelles bien définies : au nord, la zone de charge et de décharge, au centre, le patio où l'on préparait l'argile et un bâtiment en forme de L qui était probablement consacré à la vitrification et à d'autres fonctions qui doivent encore être définies et qui a

été représenté sur le plan de Barcelone de l'architecte Garriga i Roca daté de 1859. La première zone est ouverte et pavée de briques posées de chant. On y accède depuis le passage et elle permet de faire communiquer cet espace avec la rue Tallers. Le patio central est formé d'un noyau constitué par un puits et une citerne ou vasque dans laquelle on mélangeait l'argile et l'eau et où l'on écartait les éléments les plus gros qui se déposaient au fond de la structure hydraulique. Les éléments les plus fins ainsi que l'eau passaient dans les piscines de décantation où l'eau s'évaporait et où ne restait que la boue pour élaborer les produits de l'atelier. Du côté méridional de cet espace on voit un ensemble de quatre vasques ou piscines de décantation qui sont aussi le résultat d'un processus de construction.

On a pu déterminer, par le biais des livres : *Contribución Industrial de Barcelona. Matricula y Listas cobratorias* [Contribution industrielle de Barcelone. Inscription et listes de recouvrement] et du catalogue de Tarrés Macià et compagnie daté de 1892, le caractère de la production des objets que fabriquait l'atelier de Tarrés. La production de l'atelier peut être divisée en trois groupes : céramique appliquée à l'architecture, objets céramiques d'usage domestique et éléments fonctionnels de l'atelier. Au premier groupe correspond la décoration architecturale des bâtiments et des jardins ainsi que les éléments les plus fonctionnels de l'architecture tels que les canalisations, le pavement et le revêtement des parois. Au second groupe, appartiennent les objets à usage personnel tels que les caissettes des cabinets de toilette, les porte-savons ou les pots de chambre plats. Finalement, l'atelier produisait des éléments fonctionnels du processus d'élaboration des pièces et celles concernant la cuisson auxquelles il faut ajouter d'autres pièces caractéristiques de la vie quotidienne de la fabrique telles qu'une série de croquis faits au crayon.

IL-LUSTRACIONS EN COLOR

Figura 1
Diversos coixinets
de vidre localitzats
en intervencions
arqueològiques a la
ciutat de Barcelona.
[Fotografia:
M. Soberón]

**LA FÀBRICA DE CERÀMICA ORNAMENTAL
D'ANTONI TARRÉS, SEGLES XVIII-XIX**

JACINTO SÁNCHEZ GIL DE MONTES
JOSEP M. GURT I ESPARRAGUERA

Figura 9
Relleu de l'escut
d'armes imperial de
Napoleó Bonaparte
en ceràmica, que
possiblement
formava part de
l'ornamentació
arquitectònica de la
façana d'un edifici
militar.
[Fotografia:
R. Álvarez Arza]

Figura 10

1. Relleu en ceràmica amb dos canons creuats.
 2. Rajola de retolació.
 3. Grotesc d'una font ornamental de jardí.
 4. Balustre núm. 5 dels *balaustres* del catàleg de Tarrés Macià i companyia.
 5. Balustre d'ordre toscà.
 6. Esbós d'una escultura sortidor.
 7. Escultura en fang. Cap de personatge xinès.
 8. Tapadora de caixeta. Timbaler.
 9. Tapadora de caixeta. Cabra.
 10. Tapadora de caixeta. Gat.
 11. Sabonera sense vidriar decorada amb motius marins.
 12. Rajola vidriada tipus núm. 6 dels *azulejos* del catàleg Tarrés Macià i companyia.
 13. Escata de teulada amb motius florals sense vidriar.
- [Fotografies: R. Álvarez Arza]

Figura 11

1. Escata de teulada vidriada. 2. Motlle de guix d'element ornamental. 3. Orinal pla amb el nom del terrisser, A Tarrés. 4. Cossi. 5. Bol amb el grafit "engalba" fet a llapis. 6. Multiplicacions a llapis sobre rajola. 7. Disc terrisser amb segell. 8. Tires separadores de rajoles, rebuig de forn. 9. Tomette amb segell Colle-Salernes-Var. 10. Tomette amb segell Colle-Salernes-Var.
[Fotografies: R. Álvarez Arza]

